

УДК 159.942

О. О. Байєр

Дніпропетровський національний університет

**ПРОБЛЕМА СУБ'ЄКТИВНОГО ОБРАЗУ СВІТУ В РОБОТАХ
ВІТЧИЗНЯНИХ ТА ЗАРУБІЖНИХ АВТОРІВ**

Наведено стислий огляд основних теорій та концепцій психологічної науки, що стосуються опису та структури феномену суб'єктивного образу світу. Матеріал може бути застосований із метою розширення курсу лекцій із дисципліни «Загальна психологія», розділ – психологія пізнання.

Постановка проблеми. Тривалий час у психологічній науці чуттєве пізнання розглядалось у якості постачальника «напівфабрикатів», із яких процеси раціонального пізнання черпають суть та кристалізують її у вигляді понять та знаків [10]. Проте на даний момент фахівці все більше схиляються до ідеї *полімодальності* сприйняття, коли цілісність та синтетичність образу об'єкта досягається за рахунок актуалізації у пам'яті слідів тих відчуттів, що дана річ викликала за умов впливу на інші органи чуття [23]. Все більше вчених наголошують на умовності розподілу пізнання на ступені більш високого або низького порядку, адже всі вони постійно взаємодіють та впливають одна на одну [1].

Безумовно, погляди на найбільш інтегральну характеристику психічного не можуть оминатись у ході викладання психології пізнання у ВНЗ. Водночас, аналіз змістовного наповнення основних підручників із загальної психології [12; 13; 20 та ін.] доводить, що відповідна тематика часто розкрита недостатньо або майже відсутня.

Мета даної статті – надання стислого аналізу основних теорій та концепцій вітчизняних і зарубіжних авторів щодо феномену та структури суб'єктивного образу світу – розділу, який, на наш погляд, повинен бути включений у програму викладання дисципліни «Загальна психологія».

Картина світу (у науці зустрічаються кілька можливих назв даного явища – образ світу, світогляд, світосприйняття тощо) не є повною копією реальності, а лише представляє її модель. Психологія сенсорно-перцептивних процесів доводить, що людина ніколи не зможе відбити оточуючий світ у всьому його різноманітті – задля осмислення того, що навколо, суб'єкт вимушений його спрощувати (діє *принцип когнітивної економії*).

Виділяються декілька груп об'єктивних фактів, що доводять обмеженість того образу світу, що створює суб'єкт.

1. *Обмежена пропускна спроможність органів чуття.* Факт, що аналізатори людини реагують утворенням відчуття лише за умов наявності певного діапазону хвиль, підтверджує положення, висунуте раніше. Якщо суб'єкт за своєю фізіологією спроможний розпізнавати та усвідомлювати лише задану кількість стимульної інформації, він априорі не здатний до відбиття об'єктивної реальності такою, яка вона є [4; 7; 18].

2. *Чуттєвий зміст у дуже незначній мірі визначає протікання процесу впізнання.* У [23] наводяться результати експериментів Д. М. Узнадзе, який просив досліджуваних напам'ятки (очі зав'язували) визначити предмет щоденного використання, що мав незвичну форму. Після етапу невизначеності, на якому досліджувані демонстрували схожий набір реакцій – невпевненість, збентеженість тощо – наступав етап формулювання гіпотези, яка, навіть будучи помилковою, потім спрямовувала хід подальшої ідентифікації предмета. Усі відчуття, що раніше б не вписались до створюваного цілісного образу, просто ігнорувались.

3. *Впізнання може відбуватись навіть за умов відсутньої чуттєвої інформації або тоді, коли відчуття усвідомлені неадекватно.* Найкращий приклад, що найчастіше цитується у вітчизняних джерелах, присвячених відповідній тематиці, – неспецифічна чуттєвість до світла у експериментах О. М. Леонтьєва [11]. Автори підручників із загальної психології (у зарубіжній традиції дисципліна носить назву «Вступ до психології») [5; 6; 31; 34–36 та інші] наводять досить багато подібних прикладів.

Отже, подані вище групи фактів доводять схематичний характер суб'єктивного образу світу індивіда, проте ще раз наголосимо на яскравому переживанні суб'єктом його істинності [27; 30]. Перші образи світу з'являються та збагачуються у ході діяльності (практичної, пізнавальної, перцептивної), а потім картина світу розвивається у процесі контактів індивіду із світом [29].

У внутрішньому образі світу існують, щонайменше, п'ять вимірів: окрім трьох звичних, це також час та значення [9; 26]. Останнє є невід'ємною частиною нашого сприйняття реальності: так, певна значеннева категорія (скажімо, престижності) повністю визначає («підкорює») процес упізнання об'єкта.

Суб'єктивні явлення щодо оточуючого світу утворюють систему взаємопов'язаних переконань (*ядерну картину світу*), яка виступає джерелом гіпотез, що формулює суб'єкт за умов сприйняття. Водночас, виділяють *перцептивну картину світу*, яка складається безпосередньо у процесі сприйняття, «он-лайн», і може носити різну модальну оформленість (зорову, слухову, кінетичну тощо) [23]. Ядерна і перцептивна картини світу перебувають у відносинах постійної суміщеності, коли одна доповнює та видозмінює іншу і навпаки. Перша, ядерна, змінюється повільно – у тих випадках, коли наявна *критична* кількість фактів сприйняття, які не можуть бути пояснені за допомогою переконань, притаманних суб'єкту [11].

Яким чином відбувається передача інформації щодо картини світу? Являючи собою вторинне існування об'єктивного світу [17], вона закріплюється та реалізується за допомогою мови [1; 22]. Свідомість людини вміщує ідеальне відтворення оточення, яке, у свою чергу, матеріалізується у вигляді мови.

Таким чином, з'являється необхідність розрізнявати ще й *мовну* та *концептуальну* суб'єктивну картину світу. Концептуальний образ світу є багатшим за мовний, адже у його створенні беруть участь усі процеси пізнання, у тому числі їх невербальні форми [22]. Специфічна, усталена природа мови розглядається вченими як причина існування певного «серединного світу» між ідеальною суб'єктивною формою світу у свідомості індивіду та реальністю. Мова визначає сприйняття дійсності людиною, обмежуючи його через надання лише визначеної кількості категорій [19; 30].

За формою фіксації слідів діяльності, вітчизняні дослідники пропонують виділяти три шари картини світу [1]. Перший з них – поверхневий, що відповідає сенсорно-перцептивному та уявленнєвому рівням відбиття, – носить назву *перцептивного світу*. Другий – це *семантичний світ*, у якому сліди діяльності забарвлені суб'єктивними відношеннями до них. І, нарешті, третій – найбільш загадковий і найменш вивчений – це шар *амодальних структур*. Як вважають, всі предмети та явища на ньому оцінюються з позиції безпеки для існування індивіда. В. В. Столін удався до спроби вивчити його зміст у крос-культурному аспекті та запропонував виділити три умовні осі, навколо яких і групуються індивідуальні уявлення суб'єкта щодо світу, розміщені у шарі аmodalних структур:

- наповненість життя активним добром – це категорії любові, молодості, щастя;
- наявність небезпеки, сили, що погрожує;
- визнання розлуки, хвороби, самотності – умовний полюс смерті, того, що людина не може запобігти та уникнути [25].

Вивчення образу світу в зарубіжній психології вперше проводилось у межах когнітивної школи. Родоначальником когнітивної терапії вважають А. Бека, який у роботах щодо терапії депресії доходить висновку про зумовленість депресії викривленими когнітивними процесами, а саме – внутрішнім відчуттям безнадійності. Остання є результатом неправильного узагальнення суб'єктом власного життєвого досвіду. Терапія засновується на виявленні та зміні неадаптивних думок клієнта [32].

Згідно із Беком, базальні уявлення людини щодо себе та інших розпочинають формуватися у дитинстві на основі життєвого досвіду та ідентифікації із значущими іншими. Утворені концепції надалі підкріплюються навчінням і, у свою чергу, впливають на формування нових уявлень. Сукупність когнітивних схем індивіда складає *когнітивну карту* – аналог образу світу. Подібно до інших авторів, Бек заважає на чуттєво-когнітивній природі суб'єктивної картини світу [14].

Прикладом теорії індивідуального образу світу є і когнітивно-експерієнціальна теорія З. Апштайна [33]. Теорія носить красномовну назву, що стисло відбиває її суть. Згідно із нею, елементи індивідуального досвіду (experience) із часом перетворюються на когнітивні переконання суб'єкта щодо світу. Автор пропонує виділяти чотири групи постулатів, що їх описують:

- постулати про себе – як гідного поваги, позитивно оціненого або, навпаки, негідного, такого, що не становить інтересу для інших (як відомо, феномен суб'єктивного уявлення себе у вітчизняній традиції носить назву «Я-концепція» і розроблюється дуже плідно [8; 15; 24; 28 та інші]);
- уявлення стосовно інших – як налаштованих миролюбно, позитивно та по-дружньому або ворожо, недобррозичливо;
- постулати щодо «далекого» оточуючого світу, які розпадаються на дві групи: перша охоплює уявлення щодо ступеня хаотичності або контрольованості світу; друга – щодо міри його безпечності або загрозовості.

Із значною долею наближення, все ж таки наголосимо на певній близькості описаної теорії до моделі світосприйняття, описаної Е. Берном, яка виражається у формулі «Я+Ти+Вони+» або різноманітної кількості її варіацій [2].

Висновки. Ознайомлення із психологією пізнавальних процесів у межах курсу загальної психології потребує урахування найбільш інтегральної характеристики психічного – суб'єктивного багатовимірного образу світу. Засвоєння базових знань щодо індивідуальної внутрішньої картини реальності повинно, на наш погляд, включати здобутки основних психологічних шкіл – діяльнісної, біхевіоральної, когнітивної тощо.

Бібліографічні посилання

1. **Артемьева Ю. Б.** Психология субъективной семантики. – М., 1980.
2. **Бери Э.** Игры, в которые играют люди: Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры: Психология человеческой судьбы. – Минск, 1999.
3. **Веккер Л. М.** Психические процессы. Субъект. Переживание. Действие. Сознание. – Т. 3. – Л., 1981. .
4. Восприятие: механизмы и модели / Под ред. Н. Ю. Алексеевко. – М., 1974.
5. **Годфруа Ж.** Что такое психология: В 2-х т. – Т. 1. – М.: Мир, 1992.
6. **Джонстон Дж.** Психология. – М., 2003.
7. Естественнаучные основы психологии / Под ред. А. А. Смирнова, А. Р. Лурия, В. Д. Небылицына. – М., 1978.
8. **Захарова А. В.** Генезис самооценки: Автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07 / АПН СССР НИИ общ. и пед. психол. – М., 1989.
9. **Лактионов А. Н.** Координаты индивидуального опыта. – Харьков, 1998.
10. **Леонтьев А. Н.** Лекции по общей психологии. – М., 2000.
11. **Леонтьев А. Н.** Избранные психологические произведения: В 2-х т. – Т. 2. – М., 1983.
12. **Маклаков А. Г.** Общая психология. – СПб., 2001.
13. **М'ясоїд П. А.** Загальна психологія. – К., 2000. – 480 с.

14. **Макмаллин Р.** Практикум по когнитивной терапии. – СПб., 2001.
15. **Носенко Е. Л.** Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції: [Монографія] / Е. Л. Носенко, Н. В. Коврига – К., 2003.
16. **Общая психология** / Под ред. А. В. Петровского. – М., 1986.
17. Петухов В. В. Образ мира и психологическое изучение мышления // Вестник Моск. ун-та. Серия 14: Психология. – 1981. – №4. – С. 15–29.
18. Познавательные процессы: ощущение, восприятие / Под ред. А. В. Запорожца, Б. Ф. Ломова, В. П. Зинченко. – М., 1982.
19. Постовалова В. И. Картина мира в жизнедеятельности человека // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М., 1988. – С. 8–69.
20. Психология / За ред. Ю. Л. Трофімова. – К., 2001.
21. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии: В 2-х т. – М., 1989. – Т. 1.
22. **Серебрянников Б. А.** Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. – М., 1970.
23. **Смирнов С. Д.** Мир образом и образ мира // Вестн. Моск. ун-та. Серия 14: Психология. – 1981. – №2. – С. 15–29.
24. **Столин В. В.** Самосознание личности. – М., 1983.
25. **Столин В. В.** Психологическое строение образа мира и проблемы нового мышления / В. В. Столин, А. П. Наминач // Вопросы психологии. – 1988. – №4. – С. 34–46.
26. **Титаренко Т. М.** Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. – К., 2003.
27. **Чепелева Н. В.** Социокультурные факторы понимания и интерпретации личного опыта / Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / За ред. Н. В. Чепелевої. – К., 2005. – Т. 2, вип. 3. – С. 6–13.
28. **Чепига Л. П.** Развитие Я-концепции в подростковом возрасте в зависимости от способа организации учебной деятельности в начальной школе: Дис. ... канд. психол. наук. – Харьков: ХНУ им. В. Н. Каразина. – 2001.
29. **Шафоростов І. М.** Текст як засіб формування образу світу дитини / Матеріали наук. конф. ф-ту психології за підсумками наук.-дослід. роботи за 2007 рік. – Д., 2008. – С. 23–25.
30. **Швалб Ю. Б.** Психологические формы фиксации жизненного опыта / Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / За ред. Н. В. Чепелевої. – К., 2005. – Т. 2, вип. 3. – С. 14–20.
31. **Atkinson R.L., Atkinson R.C. et al.** Hilgard's Introduction to Psychology. History, Theory, Research, and Applications. – New York: Wadsworth Publishing, 2002.
32. **Beck A.** Beyond Belief: A Theory of Modes, personality, and Psycho-Pathology / P. Salkovskis (Ed.). Frontiers of Cognitive Therapy. – New York: Guilford, 1996. – P. 1–25.
33. **Epstein S.** Cognitive-Experiential Self-Theory // Pervin, Lawrence A. (Ed.). Handbook of Personality: Theory and Research. – New York: The Guilford Press, 1990. – P. 165–192.
34. **Eysenk M. W.** Psychology: A Student's Handbook. – East Essex: Psychology Press Ltd. Publishers, 2000. – 1008 p.
35. **Mayers D. G.** Psychology. – New York: Catherine Woods, 2002. – 936 p.
36. **Plotnik R.** Introduction to Psychology. – New York: Wadsworth, 2004.

Надійшла до редколегії 09.06.08

УДК: 159.955

І. Г. Батраченко

Дніпропетровський національний університет

МІКРОГЕНЕЗ АВТОБІОГРАФІЧНОЇ АНТИЦИПАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Проаналізовано поняття «мікрогенез» та «мікрогенез автобіографічної антиципації», виокремлено основні фази розгортання процесу автобіографічного антиципування та висвітлено чинники внутрішньої та зовнішньої детермінації мікрогенезу автобіографічної антиципації.

Важливість адекватного антиципування особистістю власного майбуття важко переоцінити. З прадавніх часів люди намагалися вирішувати зазначене завдання як самостійно, так і звертаючись до різного роду фахівців, починаючи

© І. Г. Батраченко, 2008